

Dankjewel dat je mij niets aandoet!

Over de gunst in de ethiek

Steven Dorrestijn
2003/2004

In de ethiek draait het om begrippen als gedeelde waarden en normen, rechten en plichten. Vanuit deze begrippen heeft ethiek altijd als uiteindelijke doel het formuleren en funderen van een plicht of verantwoordelijkheid van individuen aan de gemeenschap. Ik ben benieuwd of het niet nodig, mogelijk en wenselijk is, en of het niet veel meer de feitelijke stand van zaken weergeeft, om de gunst die mensen elkaar verlenen als middelpunt van de ethiek te beschouwen. Zou je niet moeten zeggen dat met de gunsten die mensen elkaar verlenen, met het gebaar dat de ene mens de andere maakt alle staat of valt? En waarom zou de ethiek dan niet met minder genoeg nemen dan het funderen van de plicht?

Twee voorvallen in het najaar van 2003 vormden de aanleiding om dit essay te schrijven. Het eerste voorval betreft de 'Robin Hood-rekening'. Minister De Geus van het CDA opperde, naar het schijnt op voorstel van Groen Links, het idee om rijke mensen een vrijwillige financiële bijdrage voor ons land te vragen. Vermogende mensen zouden zo in de gelegenheid worden gesteld om een gunst te verlenen aan minder vermogende mensen. Alleen een paar van deze rijke lieden die wel onder veel publicitaire belangstelling een paar duizend euro's wilden storten, vonden het wel een geinig idee. Voor de rest was er geen enkele bijval voor het plan. Alle politieke partijen, waaronder het CDA van De Geus en het snel terugkrabbende Groen Links, verklaarden het een idioot plan te vinden. Het zou toch te gek zijn als ons land afhankelijk zou worden van de gunsten van een stel vermogende landgenoten. Nee, iedereen moet gewoon belasting betalen; dat is de wijze waarop ieder van ons zijn schuld aan de gemeenschap behoort in te lossen.

In dezelfde tijd speelde het 'satire-debat'. Premier Balkenende riep op om een einde te maken aan de trend om politici en het koningshuis middels satire te kijk te zetten. Met name de leden van het koningshuis zouden, omdat zij zich niet kunnen verdedigen, door de grappenmakers van Nederland met rust moeten worden gelaten. Ook voor deze oproep niets dan verontwaardiging. In wat voor land leven wij dat de premier zulke, naar censuur riekende voorstellen, denkt te kunnen doen? Was de premier tot deze oproep verzocht door de koningin? Onze samenleving was in haar hart geraakt, omdat hier het recht op vrije meningsuiting werd bedreigd.

In beide gevallen heb ik me verbaasd over de discussies. Op de verbazing volgde in beide gevallen ergernis over de felheid waarmee de voorstellen werden verketterd. Overigens vond ik het twee rare voorstellen. Als ik me heb geërgerd is dat niet omdat ik in tegenstelling tot iedereen volledig met beide voorstellen zou instemmen. Ik vond alleen de heftige, afwijzende, reacties ongepast, overdreven. Er werd voorbijgegaan aan de problematiek die in de voorvallen aan de orde werd gesteld. De reacties waren zo verbeterd

dat wat mij betreft de reacties uiteindelijk veel opzienbarender en dubieuzer waren dan de zo verguisde voorstellen.

Het blijkt een vreemde gedachte te zijn om onze morele ervaring te denken vanuit de gunst die mensen elkaar verlenen, de liefdevolle omgang met elkaar, de spontane solidariteit die we elkaar toch dikwijls betuigen. Misschien klinkt het ook te vroom. Het is weliswaar gemakkelijk om te bedenken hoe het menselijk samenleven in goede banen geleid zou kunnen worden door genegenheid en solidariteit. Maar als het vreedzaam samenleven daarvan af zou hangen, hoe breekbaar zou zo'n samenleving wel niet zijn.

Een angst steekt de kop op. Stel dat slechts één persoon niet in staat is om mee te werken, hoe gemakkelijk zou dat niet leiden tot een opstootje om vervolgens een keten van geweld op te roepen. Laten we daarom hopen dat er een steviger basis is voor het goede samenleven. Dat een samenleving gebaseerd zou kunnen zijn op spontaan aan elkaar betuigde gunsten is misschien wel een gevaarlijke luchtspiegeling. Ligt het niet veel meer voor de hand het spontane onderlinge gedrag van mensen voor te stellen als een wilde beestenboel. In alle verhalen over het verre verleden van de mensheid, als het ware nog voorafgaand aan de gedocumenteerde geschiedenis, zoals in mythen en in literaire en filosofische speculaties over de natuurstaat, is het immers niets dan geweld, haat en nijd.

Zou dit beangstigende beeld terecht zijn? In de gemeenschap die we concreet beleven, is het gemakkelijk voortdurend het samenleven te saboteren met kleine en grote criminele activiteiten. Dat gebeurt ook voortdurend. Veel mensen zijn slachtoffer van de gemeenschappen en het geweld van anderen. Maar desondanks is het de vraag of het terecht is om te menen dat we in een tijd van moreel verval leven. Waar ik opgegroeid ben, staat tot op de dag van vandaag mijn fiets in een open schuur zonder slot. Nooit gestolen. Misschien is het vanwege mijn sarcastische geest, maar het lijkt mij gemakkelijk om een lange lijst te maken met wat ze me allemaal aan zouden kunnen doen. Al die dingen worden mij niet aangedaan. Maar, zegt u misschien, om dat nu als even zovele gunsten te beschouwen...

De ethiek neemt veiligheidshalve toch maar de gevaren van het samenleven als uitgangspunt, en niet de gunst. De ethiek zal deze gevaren overdenken en proberen ze te beteugelen. Filosofie verschaft zo een basis aan het rechtssysteem en de inrichting van het politieke bestel in onze samenleving en daarmee een model voor wat van burgers verwacht mag worden. Ethici zijn doorgaans niet de grootste criminelen. Het komt er dus op neer dat ethici het op zich nemen, in de eerste plaats niet voor zichzelf maar voor de ongeleide projectielen, de morele basis van onze samenleving levend te houden.

Vreedzaam samenleven zou niet mogelijk zijn als we niet zekere morele grondslagen zouden delen. Gedeelde grondslagen maken het mogelijk je te beroepen op rechten. Waar het mogelijk is je op rechten te beroepen, moeten we gedeelde grondslagen veronderstellen. We beschouwen ons als leden van een abstracte gemeenschap waarbinnen voor iedereen dezelfde grondrechten gelden. De ethiek zal deze abstracte grondslagen proberen te verhelderen. Je beroepen op rechten, op welke anderen zich ook kunnen beroepen, is echter in laatste instantie niets anders dan iemand wijzen op zijn plichten tegenover jou. Het zware begrip plicht zou zo het hart van de ethiek zijn. En de abstracte gemeenschap zou je het rijk van de rechten en plichten kunnen noemen.

Maar wat is de waarde ervan? In het alledaagse leven, onder de mensen, in vormen van gemeenschap waar niets abstracts aan is, is uiteindelijk iedereen afhankelijk van de gunsten van anderen. Dat is de vraag die mij hier bezighoudt: waarom zou je bij het denken

over ethiek gaan dromen over rechten en plichten? En hoe moet je dat rijmen met de praktijk waarin de gunst de kern van het vreedzaam samenleven vormt? Ik denk dat ik me goed kan inleven in een morele ervaring waarin rechten, plichten en verantwoordelijkheid de voornaamste begrippen zijn. Maar ik ben er ook van overtuigd dat er goede redenen zijn om te onderzoeken of er een morele ervaring mogelijk is voorbij die begrippen.

Bestaat er rationaliteit in het domein van het handelen, de menselijke betrekkingen, de ethiek? Met deze vraag van een docent, zette ik mij aanvankelijk heel enthousiast aan het lezen van teksten van Habermas. Maar het bleek moeilijk om Habermas te lezen. 'Misschien is het voor mij te hoog gegrepen om iets te kunnen begrijpen van de rationele fundering onder het samenleven. Elke bladzijde kost me uren. Het geeft te denken, het geeft heel veel te denken. Mijn gedachten gaan rondlopen. Het boek ligt open te wachten, want ik ben er bij weggelopen. Ik loop rond door de kamer, in vertwijfeling en uiteindelijk foeterend en stampvoetend.'

Zo las ik ook ooit Sartres beroemde lezing over het existentialisme als een humanisme. 'Ik marcheer door de kamer; zo mooi vind ik het. Maar dan, in de tweede helft van die lezing, verschijnt de absolute eis van de goede trouw, de houding van verantwoordelijkheid zonder einde als antwoord op de daarvoor verkondigde grenzeloze en onontkoombare vrijheid. De tekst wordt moeilijk, is niet te doorgronden. Ik merk dat ik inmiddels stilsta. Het trotse gevoel is wel verdwenen. Sta ik weer te foeteren.'

Ik moest lachen om mezelf en dat heeft me wel weer tot rust gebracht. Maar wat een tafereel: een student die zijn emoties zo hoog laat oplopen dat hij dan eens trots marcherend, dan eens stampvoetend van ergernis het lezen moet onderbreken. Wel, ik denk dat het niet meer zal gebeuren. Maar hoe kon het zover komen?

Voor mij was het een belangrijke ontdekking dat de moeilijkheid van Habermas niet alleen in zijn theorieën zit, maar ook voor een deel in het feit dat ik het niet met hem eens ben. Ik kan Habermas niet uitstaan. Ik geloof dat het 'm zit in wat je wel de paradox van de ethiek bij uitstek zou kunnen noemen: de vrijwillige onderwerping aan een plicht. Wat moet uiteindelijk voorrang krijgen: de vrijwilligheid, of de verplichting? In mijn beleving wil die paradox zich maar niet oplossen. Kant meent wel een oplossing gevonden te hebben, Sartre en Habermas eveneens. Voor hen vormen onderwerping en vrijheid in laatste instantie geen tegenstelling, lijken ze te beweren. Zij kunnen het opbrengen zichzelf over te geven aan de autoriteit van de plicht, omdat ze die helemaal niet als plicht ervaren. Zij hebben inzicht in de redelijkheid van een bepaalde samenhang waarin wil en plicht mooi samenvloeien.

Juist die gedachte lijkt me heel problematisch. Want wat als er ooit eens iemand geboren zou worden bij wie wil en plicht niet harmonisch op hun plaats vallen? Wat te doen als we sommige regels en wetten ondanks hun redelijkheid toch als autoritair ervaren en we beginnen te voelen dat we opstandig willen worden? Een dergelijke ervaring van opstandigheid tegen autoriteit lijkt me een ervaring die iedereen kan hebben. Omdat iemands gedrag er bovendien heel direct van afhankelijk is, lijkt het me eigenlijk de belangrijkste morele ervaring waarover de ethiek zou moeten nadenken. Maar het is mijn indruk dat de ethiek iedereen hoopt te overtuigen dat verzet en autoriteit begrippen zijn die niet in de ethiek thuishoren. De ethiek wil alleen de geslaagde, harmonieuze vorm van de morele ervaring tonen en verhelderen. Een morele ervaring die geslaagd genoemd kan worden, daarin vloeien wil en plicht samen; en begrippen als autoriteit en verzet zijn er dus niet aan de orde.

Zo'n positie komt me voor als zelfgenoegzaam en dat bezorgt mij een gevoel van enorme frustratie. Als ik nog eens zou ontsporen, dan komt het door Habermas, zo gezegd. Ik spreek voor mezelf. Hoe het voor andere criminelen zit, zou ik niet weten. Wat mij betreft, echter, valt er veel te winnen als de ethiek de blikrichting zou verleggen van de geslaagde naar de problematische vorm van de morele ervaring. Immers, van crimineel of verloren zoon tot ethicus en vader, om de persoonlijke verwerking van de paradoxale ervaringen van wil en plicht kan niemand heen.

Het is een vreemde gedachte, om rijke lui om een gunst te vragen. Het is in zekere zin het einde van de solidariteit. Maar het zou ook het begin zijn van een nieuwe vorm van solidariteit. Het zou een voorbeeld zijn van een omgang van mensen met elkaar, in de zin van een vrijwillig aangegane relatie met anderen, op basis van gunsten. Verzoeken om een gunst is heel iets anders dan het opeisen van een recht. En het verlenen van een gunst is niet hetzelfde als het vervullen van een plicht. Te leven in een samenleving waarin mensen eisen elkaar tegemoet te kunnen treden zonder van gunsten afhankelijk te hoeven zijn, betekent het laten varen van een bepaalde wijze van rechtstreeks contact tussen mensen onderling. Er zijn dan alleen nog ontmoetingen mogelijk bemiddeld door een abstracte gemeenschapsidee, onder voortdurende verwijzing naar wettige rechten en plichten.

Er wordt vaak gezegd dat mensen zich van dieren onderscheiden door de taal. De mens is mens geworden doordat hij is gaan spreken. Dat dat is gebeurd is niet vanzelfsprekend. Het hoefde niet te gebeuren en het had op ontelbare andere manieren kunnen gebeuren. En nog steeds kunnen mensen op talloze manieren de wereld onder woorden brengen en met elkaar in contact treden. Echter, in het rijk van de rechten en plichten dreigt uiteindelijk de rechtstreekse ontmoeting tussen mensen onmogelijk te worden. En het is maar de vraag of dat de mooiste denkbare manier van samenleven is.

Onze premier, Balkenende, nam het woord en heeft de grappenmakers aangesproken op hun satirische sketches over ministers en koningshuis. Hij heeft niet gedreigd met een groot onheil, heeft geen wet afgevaardigd en geen inquisitie ingesteld. En zoals we inmiddels weten, heeft hij niet in opdracht van de koningin gesproken. Balkenende heeft het woord genomen, zich tot de satiremakers van Nederland gericht en hen om een gunst verzocht, namelijk om een zekere beleefdheid in acht te nemen. Stel dat Balkenendes woorden bedoeld waren om een gesprek te openen, dan zal hij dat waarschijnlijk niet nog eens proberen. Hij is fel terechtgewezen omdat hij een dergelijk oproep nooit had mogen doen. Zijn woorden rieken naar censuur, een aantasting van een fundamenteel recht op vrije meningsuiting.

Maar misschien heeft Balkenende wel helemaal niet geprobeerd om een discussie te openen. Net als iedereen weet hij uit eerdere ervaringen dat men zal proberen je de mond te snoeren. Misschien is ons ethisch klimaat, het rijk van de rechten en plichten, niet geschikt voor discussie. Het is alleen nog mogelijk heel concrete beleidsplannen naar voren te brengen, liefst in de vorm van wetgeving, eigenlijk dus in de vorm van een autoritair gebod. En dan is het vechten en afwachten tot zal blijken of je het redt, of dat je als slachtoffer van de politieke strijd wordt afgevoerd. Wel, Balkende ontbreekt het aan voldoende gezag om als autoriteit te spreken. En daarom kon wat hij als bescheiden voorstel naar voren bracht, met veel kabaal worden verpletterd alsof het een machtsgreep van wel erg buitensporige proporties was.

In het rijk van de rechten en plichten kunnen we een oproep van de premier niet meer opvatten als een poging tot contact, maar zien we Balkenende als agent namens de

vooraf gegeven rechten en plichten. Als we het dan niet met hem eens zijn, hebben we een probleem. We durven nauwelijks te zeggen waarom we het niet met hem eens zijn. Dat zou ook geen zin hebben. Hij spreekt immers namens de vooraf gegeven rechten en plichten; en daar kun je het niet mee oneens zijn. We moeten hem dus zijn agentschap namens de rechten en plichten afnemen en hem op die manier de mond snoeren. We verklaren het betoog van Balkenende ongeldig omdat hij niet de juiste interpretatie kent van de rechten en plichten. Je kunt je wel afvragen of dit de soort taal is die de menselijkheid van de mens uitmaakt.

Wat is de trend heden ten dagen? Zijn we postmodern en individualistisch? Vast en zeker, we zijn het en we willen het zijn. Maar we zijn daarbij niet vrij van tegenstrijdigheden. Onze premier, die een tikkeltje ouderwets is, zegt tenminste gewoon wat hij vindt. Maar de komieken, misschien wel de hipste lui van ons land, blijken niet bij machte voor zichzelf als individuen te spreken en roepen de hulp van de meest universalistische begrippen erbij. Dat vind ik paradoxaal: het toegenomen individualisme bestaat voorlopig bij gratie van een heel abstracte en universalistische ethiek van rechten en plichten. We kunnen zo individualistisch in het leven staan, omdat we ons eigen individualisme in ethische zin niet als zodanig erkennen. We verdedigen het vaak het op basis van een algemeen recht op vrije meningsuiting. Maar wat stelt dat recht voor? Het is een verzamelterm voor honderd en één tegenstrijdigheden. Gebakken lucht is lichter dan gewone lucht en daarom stijgt zo'n begrip misschien gemakkelijk op tot een zeer hoog niveau van abstractie. Maar dat garandeert nog niet de juistheid ervan. Ik vraag me af of het individualisme dat we nastreven uiteindelijk wel te stroken valt met een ethiek op basis van rechten en plichten. En zo niet, dan kan het niet anders of er komt een dag dat we van ons bijgeloof afvallen. Dan weet niemand nog hoe een 'geslaagde morele ervaring' voor onze tijd verwoord zou moeten worden. Dan gaat onze zwakke plek weer opspelen en laat de paradox van de ethiek zich pijnlijk voelen.

Voor mij lijkt het even onontkoombaar als ontgoochelend dat het geloof in de rechten en plichten af zal brokkelen. Zo klinkt er veel spijt in mee. Maar het biedt ook mogelijkheden. Het brengt ons terug bij af. We worden teruggeworpen op de problematische ethische ervaring van de tegenstrijdigheid tussen wil en plicht. Uiteindelijk moet iedereen zichzelf een regel stellen, een stijl van leven ontwikkelen. Het is niet aan de orde dat we elkaar de waarheid in kunnen prenten. Ook de meest verheven theorie moet het uiteindelijk hebben van het gebaar van instemming van afzonderlijke mensen. En de rechten waar je aanspraak op hoopt te kunnen maken worden je door anderen toegekend, als een gebaar, een gunst. Dat mag dan wel een fragiele basis voor een vreedzame samenleving zijn, maar het is niet anders.

Het is niet anders, maar het was ook nooit anders en het zal nooit anders zijn. Dus zo groot is het verlies nu ook weer niet. Bovendien, er valt ook veel te winnen. Het is immers niet zo dat wanneer je je niet op een eeuwigdurend recht kunt beroepen, dat je dan een ander niet meer aan kunt spreken. Integendeel, het rijk van de rechten en plichten is een abstracte gemeenschap waarin mensen alleen nog met elkaar spreken als agenten namens die rechten en plichten. Maar er is ook nog altijd een concrete gemeenschap. Die gemeenschap wordt gevormd door de relaties waarmee mensen in het alledaagse leven aan elkaar verbonden raken, juist door ontmoetingen van de meest alledaagse soort.

'Je gaat naar de bakker in de straat, omdat hij zulk lekker brood bakt, maar eigenlijk ook omdat je hem persoonlijk kent en hem niet in de steek durft te laten. Als je naar de

supermarkt gaat kies je daarentegen gewoon de goedkoopste. Alleen kun je niet meer naar de dichtstbijzijnde, omdat je een affaire hebt gehad met iemand die daar werkt en je durft je er niet meer te vertonen. Zulke dingen gebeuren. Op het werk was laatst trouwens ook iemand die in een rotte situatie was beland. Je hebt hem toen aangesproken op zijn gedrag. Dat was niet gemakkelijk. Maar het stuitte je persoonlijk echt tegen de borst wat diegene een andere collega aandeed en je vond dat je dat toch moest zeggen. Eerst was diegene vreselijk boos, maar nu vindt hij dat je hem toen goed geholpen hebt. Helaas, de ruzie met die neef van wie je een auto had gekocht is slechter afgelopen. Je hebt al een hele poos geen contact meer met hem.'

De relaties van alledag worden gevormd doordat mensen elkaar aanspreken, contact maken en met elkaar in confrontatie raken. Het allerhoogste recht stelt niets voor, behalve als het iemands persoonlijk standpunt wordt en hij confronteert jou daar mee, niet als agent, maar als persoon. Telkens opnieuw op oorspronkelijke wijze contact maken, dat is nog niet zo gemakkelijk. En, zoals gezegd, ik geloof dat je van de meeste ethische theorieën daarover niet zoveel kunt leren. Als mensen alleen agent zijn namens de rechten en plichten dreigt spontaan en gemeend contact onmogelijk te worden. Op een heel abstract niveau zijn mensen heel diep met elkaar verbonden, maar in het alledaagse leven hebben ze geen idee hoe ze met elkaar moeten omgaan.

'Een dominee prevelt een gebed aan iemands ziekbed. Eigenlijk weten beiden van elkaar dat ze allang niet meer geloven zoals vroeger. Maar dat durft geen van beiden te zeggen. Beiden voelen zich heel verdrietig, maar ze durven niettemin niet de stap te zetten opnieuw een gemeend contact op te starten.'

Dit zou een voorbeeld kunnen zijn van het schrikbeeld dat mij voor ogen staat, een situatie die ik me levendig in kan beelden. Misschien heb ik zoiets gevoeld bij het lezen van Habermas, het gevoel opgesloten te raken in een manier van contact met elkaar waarvan de regels van te voren al vaststaan. En dit is het gevoel dat me bekwam bij de discussies rond de 'Robin Hood-rekening' en het 'satire-debat'. Al te gemakkelijk werd er verwezen naar een vooraf gegeven idee van rechten en plichten op basis waarvan de gedane voorstellen als bizar naar de prullenbak verwezen moesten worden. In naam van de individuele vrijheid wensen we niet door de premier tot beleefdheid te worden gemaand. En in naam van de solidariteit wensen we niet van de giften van rijkelui afhankelijk te zijn.

Het zou wel eens kunnen dat een ethiek die huiverig is voor rechten en plichten en de gunst als uitgangspunt neemt, ons veel beter in staat zou stellen de paradoxale morele ervaringen die elke tijd onvermijdelijk met zich mee brengt te ordenen.